

A MOREAI KRÓNKA KELETKEZÉSE ÉS SZERKEZETE

Jelige: *Morea*

TARTALOM

Bevezetés.....	3
<i>A Moreai Krónika</i> szóbelisége.....	5
<i>A Krónika</i> prológusa	8
A krónikás lehetséges célkitűzései	10
<i>A Moreai Krónika</i> szerkezete	14
<i>A Moreai Krónika</i> és a <i>chanson de geste</i> -ek.....	23
Összegzés	28
Felhasznált irodalom	29

Bevezetés

κι ἂν ἔχῃς ὄρεξιν νὰ ἀκούῃς πρᾶξες καλῶν στρατιώτων,
νὰ μάθῃς καὶ παιδεύεσαι, ἃ λάχῃ νὰ προκόψῃς.¹

A *Moreai Krónikával* (Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως) kapcsolatban talán a legnagyobb rejtély a szakirodalomban, hogy milyen okból, milyen célokból és pontosan hogyan jöhetett létre ez a keresztes frankok történetét megörökítő, vulgáris nyelvű középgörög verses mű. A kutatók között egyetértés van abban, hogy a *Krónika* orális eredetű, szájhagyomány útján terjedt népi ének, ám a szöveg egyes részei világosan utalnak arra, hogy a mű megrendelésre készült. A szerző maga szintén megjelöl egy újabb, az előző kettőtől eltérő célt. Hogyan egyeztethetők össze ezek a tényezők? Milyen helyet foglal el a *Moreai Krónika* a bizánci görög irodalomban és a frankok által a Peloponnésosra hozott ófrancia kultúrában? Hogyan keveredik benne a két irodalmi hagyomány? A tanulmány ezekre a kérdésekre kísérel meg választ adni a teljes mű átfogó szerkezeti vizsgálatával, amivel korábban – tudomásom szerint – egyetlen kutató sem foglalkozott részletekbe menően.

A *Krónika* két legkorábbi görög kéziratának befejezése eltér egymástól: az egyik időrendi sorrendben folytatja a keresztes frankok történetét, a másik egy jelentősen korábbi, oda nem illő, csaknem 400 soros legendával végződik Sir Geoffroy de Bruyères lovagról – ezt a történetet a másik kézirat több ezer sorral előbb említi (*P* 9131–9462; *H* 8110–8469).² Miután az Achaia Fejedelemség hercege megtagadja tőle nagybátyja örökségét, egy nagyszerű kastélyt, Geoffroy betegséget tett, hogy a falakon belülré engedjék. Színlelt gyengélkedéséből csak a kastélyban lévő friss víztől kaphat erőre, így a személyzetnek megesk rajta a szíve, és ápolni kezdi. Geoffroy azonban egy este leitatja őket a barátjával, és amíg ők részegen tivornyáznak, belülről kinyitja a kapukat a társainak, és elfoglalja a kastélyt. A történet (Trója elestének hasonlóságain túl) jellegzetes népmesei motívumokat tartalmaz: a betegségtettetés, a leitatás, a varázserejű víz egytől-egyig ilyen elemek. Méltán merül fel a kérdés: mely történetekkel hozható párhuzamba Geoffroy kalandja? Milyen kapcsolatot mutat a lovag személye a korabeli költemények antihőseivel?

¹ A *Krónika* szövegéhez használt kiadás: J. Schmitt: *The Chronicle of Morea – A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century*. London (1904). Az idézet a *H* kézirat (*Codex Havniensis* 57) 1349–1350. soraiból való. A dolgozat ortográfiai tekintetben a magyar bizantinológiai hagyományokat követi (G. Ostrogorsky: *Geschichte des byzantinischen Staates*. München [1952]. – *A Bizánci Állam története*. Budapest [2003] Moravcsik Gyula jegyzeteivel.)

² *P* kézirat: *Codex Parisinus Graecus* 2898.

A verses mű egészének elemzése, illetve e részlet jelentősége és helye alapján feltételezhető, hogy a *Krónika* – az ókori eposzokhoz hasonlóan – „énekekből” állhatott, azaz olyan kisebb egységekből szerkesztették össze, amelyeket önállóan adtak elő. Úgy gondolom, ha azt feltételezzük, hogy a verseket közönség előtt, élőszóban adták elő, szükségszerű is határokat kijelölni a szövegben (a homérosi eposzok és a Milman Parrytől kutatott szerb hősénekek előadásaira gondolhatunk), és választ kell keresni arra a magától értetődő kérdésre, hogy mi az az összetartó erő és megfontolás, szerzői-szerkesztői célkitűzés, amely egységes egésszé rendezi ezeket a különálló egységeket.

A tanulmány első felében tehát részletesen vizsgálom a *Krónika* felépítését, és feltárom, mi tartja össze az egyes énekeket, és milyen célból szerkesztették őket össze szerves egésszé. Ezután a szerkezethez nem illeszkedő, fent említett egység irodalmi párhuzamait mutatom be a korabeli ófrancia nyelvű nép- és hősköltészetben. Ezen a szemléletes példán keresztül bemutatom, milyen kapcsolat állhat fenn a *Krónika* egésze és az ófrancia vitézi énekek között, illetve hogyan hatott a frank irodalmi és kulturális hagyomány a műre. A kutatás során elemzett fontosabb részleteket – csaknem félezer verssort – a tanulmány függelékében saját irodalmi fordításomban közlöm.

A Moreai Krónika szóbelisége

A *Moreai Krónika* (középgörög nyelven) írott változata összesen több mint 9200 verssorból áll.³ A szakirodalomban régóta egyetértés van abban, hogy a szöveg eredetileg szájhagyomány útján terjedt, és mielőtt a krónikás (vagy a krónikások) írásba foglalta volna, a moreai nép szóban adta és színezte tovább ezeket a történeteket.⁴ Ezt a megállapítást a szerző akarva-akaratlanul már az első mondatban alátámasztja, ugyanis azt mondja: θέλω νὰ σὲ ἀφηγηθῶ ἀφήγησιν μεγάλην – „szeretnék elmondani neked egy nagyszabású történetet” (*P* 1). Az ógörög ἀφηγέομαι ige és ἀφήγησις főnév eredeti jelentése: *elejétől a végéig elmond, részletesen előad*, illetve *elbeszélés, elmondás, előadás*. Ez az újgörögben sem változott: az αφηγοῦμαι ige és αφήγησις főnév is ugyanezt jelenti. Feltételezhetjük tehát, hogy ez a bizánci középgörög nyelvben sem volt másképp.

A *Krónika* versmértéke, a *versus politicus* (πολιτικὸς στίχος) a modern görög népdalok között is uralkodó forma, illetve a mű számos sorában olvashatóak népköltészeti jellegű szófordulatok. Ha a szöveg egészét félsorok szerint elemezzük, megállapítható, hogy a teljes szöveg több mint egyharmada ismétlődő szakasz.⁵ A szóbeli költészet kutatói szerint az, ha egy írott költemény több mint 20%-a ismétlődő formula, egyértelműen szóbeli eredetre utal.⁶ Gyakran visszatérő formulák például a μὲ τὰ φουσσῶτα ὅπου εἶχε (huszonhét alkalommal szerepel), a οὕτως τὸν ὠνομάζαν (tizennyolcszor), a τί νὰ σᾶς λέγω τὰ πολλὰ (tizenkétszer), illetve a ὅπου ἦσαν μετ’ ἐκεῖνον (tízszer).⁷ Az énekeket minden bizonnyal azután is szavalták, hogy írásba foglalták őket. A *Krónika* egy helyen ugyanis azt mondja: εἰ μὲν ἐξεύρεις γράμματα, πιάσε ν’ ἀναγινώσκης· εἴ τε εἴσαι πάλι ἀγράμματος, κάθου σιμά μου, ἀφκράζου – „ha ismered a betűket, kezdj el olvasni; ám ha írástudatlan vagy, ülj le mellém, és hallgass” (*H* 1351–1352). A *Krónika* szóbeli eredete olyannyira egyértelmű, hogy Jeffreys egyenesen azt

³ A *Krónika* összesen négy nyelven maradt ránk, létezik bizánci görög, ófrancia, olasz és aragóniai változata is. Ezek közül egyedül a görög nyelvű szövegváltozat verses, a többi prózában íródott. A tanulmányban az olasz és az aragón nyelvű változatról azért nem esik szó, mert ezek bizonyítottan később keletkeztek a görögénél és az ófranciánál. Lásd: SHAWCROSS (2009) 36; HOPF (1873) xv.; MOREL-FATIO (1885) szövegkiadása, illetve LURIER (1964) 35.

⁴ A mű nyelvezetéről és lehetséges szóbeli eredetéről lásd bővebben: JEFFREYS (1971) 153–158, illetve JEFFREYS (1973) 163–195. A *Krónika* szóbeliségét vizsgálva Shawcross is tesz néhány rövid megjegyzést a mű felépítésére: SHAWCROSS (2009) 123–130.

⁵ JEFFREYS (1971) 154.

⁶ DUGGAN (1973) 29.

⁷ JEFFREYS (1973) 168–181.

mondja, a művet a Peloponnésosra érkező keresztes lovagok nemzeti eposzaként érdemes olvasni.⁸

Korábban úgy gondolták, az hasonló témájú és felépítésű hősi énekek a nép ajkán születtek és terjedtek tovább, és egészen addig folyamatosan alakultak és változtak, amíg írásba nem foglalták őket. A múlt században ellenhatásképpen – és ugyanilyen túlzó módon – elterjedt az az elképzelés, amely szerint a hősi-népi énekek az udvari költészet mesterséges termékei.⁹ Ahogy a dolgozat további fejezeteiben részletesen bemutatom majd, a *Moreai Krónika* kiváló példa lehet arra, hogy e két elképzelést nem feltétlenül szükséges élesen elhatárolni egymástól.

Egy közel 9200 soros költemény írásban és szóban is egyaránt túl hosszú ahhoz, hogy egyetlen nagy egységet alkosson. A szóbeli előadás természetes jellemzője, hogy az előadó énekes nem egyszerre mondja fel a teljes művet, hanem több alkalomra, eseményre szétosztva (ünnepeken, vacsorákon stb.). Nyilvánvalóan a hallgatóságtól sem várható el a folyamatos feszült figyelem: a hasonló történetek elszavalása közben minden bizonnyal beszélgetéseket, üdvözléseket és búcsúzásokat, étkezéseket és könnyed beszélgetéseket kell elképzelnünk.¹⁰ Így tehát az előadó feladata nem csak az volt, hogy önálló, önmagában is élvezhető, rövidebb egységekre bontsa a nagy történetet, hanem az is, hogy ezeket az egységeket valamilyen módon átgondolt szerkezetbe helyezze.¹¹ Az átgondolt szerkezet magától értetődően a fontosabb történelmi események időrendi sorrendje lehet – ez azonban önmagában nem kielégítő magyarázat arra, milyen megfontolás(ok) alapján szerkesztették össze a *Krónika* végleges (?) szövegét.

Az egységek között általában jól kivehető a határvonal. Miután a szerző befejez egy adott történetet, és mielőtt belekezd a következőbe, világosan bejelenti, hogy elérkezett a témaváltás ideje. Ehhez visszatérő, bevett formulákat használ: ἐν τούτῳ θέλω ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ πάψω καὶ νὰ λέγω περὶ... – „itt most szeretném ezt befejezni, hogy arról beszéljek, miként...” (*H* 3464) vagy ἐνταῦτα γὰρ ἀφήνω ἐδῶ καὶ γράφω καὶ νὰ λέγω διὰ... – „most megállok itt, hogy arról írok és beszéljek...” (*H* 2128), és még további példákat sorolhatnánk. Ezeknek a formuláknak nem csak az a célja, hogy összetartsák a szöveget, és legalább laza kapcsolatot teremtsenek a részek között, hanem egyúttal összegeznek is. Múltat és jövőt. Néhány szóval utalnak rá, mi történt korábban, kinek a sorsát mesélte eddig az énekes, ugyanakkor megjelölik a következő szakasz témáját, szereplőit. Így rövid, tömör prológussal tájékoztatják a bizonyosan folyton változó és

⁸ JEFFREYS (1973) 191–192.

⁹ SZERB (1941) 194.

¹⁰ LORD (1960, 2001) 14.

¹¹ SHAWCROSS (2009) 124.

mozgó közönséget, hogy éppen hol tartanak az események előadásában. Ez a hallgatóság dolgát is megkönnyítette, hiszen az ismétléseknek, összegzéseknek köszönhetően az énekek nem követeltek folyamatos feszült odafigyelést.¹²

¹² SHAWCROSS (2009) 124–126.

A Krónika prológusa

A *Krónika* szövege tehát az előadók, énekesek igényeinek és szükségleteinek megfelelően különböző, egymáshoz lazán kapcsolódó egységekre, történetekre bomlik. Az alábbiakban megkísérlem pontosan meghatározni, melyek ezek az egységek, hol válnak el egymástól, és mi tartja össze őket. Mivel leginkább a görög nyelvű kéziratokban szembetűnő a mű szóbeli eredete, és ezek közül *H* és *P* a legkorábbi, megállapításaimat elsősorban erre a két változatra alapozom.

Az írott változat szerzője két részre osztotta a *Krónikát*: egy prológusra és egy törzsszövegre. A prológus 1338 sorból áll (*P* 1–1338; *H* kézirat a 105. sornál kezdődik), és nincs önálló alcíme. A törzsszöveget a szerző a τὸ πῶς οἱ Φράγκοι ἐκέρδισαν τὸν τόπον τοῦ Μορέως alcímmel vezeti be, azaz: „Arról, hogyan foglalták el a frankok Morea földjét”.

A kijelölt cél értelmében a prológus a moreai események láncolatát készíti elő: megemlékezik a keresztes hadjáratokról, Konstantinápoly 1204-ben történt elfoglalásáról, és felvázolja az ezután kialakult földrajzi-politikai helyzetet a régióban. A csaknem másfélezer verssort az említett témák szerint könnyedén fel is lehet osztani három többé-kevésbé megegyező hosszúságú egységre.

A prológus első része véleményem szerint a 440. sorig tart, ahol, mint a legtöbb határvonalnál, szintén megfigyelhető az előző témát lezáró és a következőt megnyitó formula: ἐνταῦτα ἄρξομαι ἀπ’ ἐδῶ, θέλω τοῦ νᾶ σκολάσω ἐτοῦτο ὅπου ἀφηγήσομαι, ἄλλο νᾶ καταπιάσω, τὸ πῶς ἐγίνη ἢ ἔμποδος ἐκείνων τῶν πελεγρίνων, κι ἀφῆκαν τὸ ταξεῖδι τοὺς ἐκεῖνο τῆς Συρίας, κι ἀπῆλθαν κ’ ἐκερδίσασιν τὴν Κωνσταντίνου πόλιν. – „Most abba fogok belekezdeni – mert szeretném lezárni ezt –, és azt fogom elbeszélni más dologra térve, hogyan ütköztek akadályba a zarándokok és szakították meg az utazásukat Syriába, hogy elmenjenek és elfoglalják Konstantinápolyt” (*H* 441–445). Azért idéztem a teljes mondatot, mert itt tisztán látszik a formula összegző, előremutató, témamegjelölő jellege. A 440. sorig tartott a *Krónikában* foglalt események bevezetője: a szerző az első keresztes hadjáratról kezdve röviden, százéves egységekben felsorolja a keresztesek cselekedeteit, egészen a Bizánci Birodalom megdöntői, a keresztes államokba letelepedett első frankok, I. Geoffroy de Villehardouin és Montferrati Bonifác idejéig. Előbbi már a 162. sorban felbukkan.

A második szakasz ezután Konstantinápoly elfoglalását részletezi 588 sorban, az 1029. sorig. Ezt követően a prológusból fennmaradó rész két egységre tagolódik: az első, amely az

1198. sorig tart, a győztes frankok további tetteit mutatja be, a második pedig, amely az 1338. sorral végződik, a Bizánci Birodalom utódállamaira (különösképpen a Nikaiai Császárságra) összpontosít. Így tehát a prologust négy – vagy három – részre lehet osztani: az első majdnem négyszázötven sor a témamegjelölés, a második, csaknem hatszáz sor Konstantinápoly elfoglalása, a harmadik egység összesen mintegy háromszáz sora pedig a Bizánci Birodalom helyén létrejött államok bemutatása.

A szerző tehát felsorolja a *Krónikában* megörökített történet előzményeit, bemutatja az okokat, témáját elhelyezi térben és időben. A prologusban mindemellett nem olvasható egyértelműen megfogalmazott célkitűzés azon a nyilvánvaló tényen kívül, hogy a *Krónika* a hódító frankok (utódainak) sorsát és tetteit hivatott megörökíteni.

Megállapítható, hogy a prologus egységei egy-egy terület köré szerveződnek: a bevezetésben Syria és Jeruzsálem áll a középpontban, majd a szerző Konstantinápoly városára helyezi át a figyelmet, és legvégül a széthullott Birodalom helyén létrejövő államokat tárgyalja, előbb a nyugatiakat, utóbb a görögöket. A bevezetés ennyiben világosan eltér a törzsszövegtől, ahol az egyes szakaszok a legtöbb esetben egy-egy személy jelleme, cselekedetei köré szerveződnek (lásd alább). Fentieket a törzsszöveg elején található összegzés is egyértelművé teszi, ahol a krónikás megvallja, milyen szempontok alapján rendezte össze a prologust: δι' ἀρχὴν θεμελίου εἶπα τὸ τῆς Συρίας, ὡσαύτως τῆς Ἀνατολῆς, ἔπειτα τῆς Πολέου, τὸ πῶς τοὺς τόπους ἐκείνους ἐκέρδισαν οἱ Φράγκοι – „a kezdet kezdetén elmondtam Syria sorsát, majd hasonlóképp a Keletét [Kis-Ázsiáét], azután a Városét [Konstantinápolyét]: hogy hogyan foglalták el ezeket a földeket a frankok” (*H* 1344–1346). Világos tehát, hogy a mű bevezetője szándékoltan földrajzi területek szerint szerveződött.

A krónikás lehetséges célkitűzései

A szerző a törzsszöveg legelején, immár egyértelműen kijelöli a *Krónika* megírásának célját, jóllehet a szöveg pontos értelméről megoszlanak a vélemények.¹³

κι ἂν ἔχῃς ὄρεξιν νὰ ἀκούῃς πρᾶξεις καλῶν στρατιώτων, νὰ μάθῃς καὶ παιδεύεσαι, ἃ λάχῃ νὰ προκόψῃς. εἰ μὲν ἐξεύρεις γράμματα, πιάσε ν' ἀναγινώσκῃς· εἴ τε εἴσαι πάλι ἀγράμματος, κάθου σιμά μου, ἀφκράζου· κ' ἐλπίζω, ἂν εἴσαι φρόνιμος, ὅτι νὰ διαφορήσῃς, ἐπεὶ πολλοὶ ἀπὸ ἀφήγησες ἐκείνων τῶν παλαιῶν, ὅπου ἦλθασιν μετὰ ἐκείνων, ἐπρόκοψαν μεγάλως.

„És ha arra vágynál, hogy derék vitézek tetteiről hallj, hogy tanulhass és nevelődhess, talán hasznodra lesz. Ha tehát ismered a betűket, kezdj el olvasni; ám ha írástudatlan vagy, ülj le mellém, és hallgass – és remélem, hogyha bölcs vagy, hasznod lesz belőle, hiszen sokaknak, akik eme régiek után jöttek, nagyon is épülésére váltak a róluk szóló történetek.”

A részletet különféleképpen értelmezik a szakirodalomban: Schmitt szerint az utolsó sorokat ekképpen kell érteni: „sokaknak nagyon is épülésére váltak azoknak az öregeknek a történetei, akik velük [ti. a korábban említett derék vitézekkel] együtt vagy után érkeztek”.¹⁴ Lurier ezzel szemben azt mondja, a mondat egyszerűbb és világosabb annál, hogy ilyen bonyolult értelmet lássunk bele, és a fent közölt fordítás mellett áll ki.¹⁵ Természetesen lehetséges, hogy valóban léteztek olyan öregek, akik a honfoglaló ősökkel együtt érkeztek Morea területére, és életben tartották a hírnevüket, ez a mondat azonban szerintem nem ezt jelenti. Bár a ὅπου helyzetéből adódóan valóban utalhatna a közvetlenül előtte álló szavakra (abban az esetben, ha a παλαιῶν szót *öregek* értelműnek fogadjuk el *régiek* helyett), az ἐκείνων azonban távolabb van a στρατιώτων-tól ahhoz, hogy a vitézeket jelölje.

Mivel a szerző ebben a néhány sorban világosan megfogalmazza a mű célkitűzését, ez a továbbiakban elvileg nem is lehetne kérdéses. E néhány sor szerint a *Krónika* azért készült,

¹³ H 1349–1355.

¹⁴ SCHMITT (1904) xli.

¹⁵ LURIER (1964) 107.

hogy példát mutasson a keletkezése idején már hanyatló Morea fiatalabb nemzedékeinek, tehát az elődök cselekedeteinek felsorolása elsősorban nevelő célzatú. Az olvasó mégis bizonytalan marad, mert a *Krónika* keletkezéséről keveset tudunk. Ha valóban nevelő célzattal készült, kik(nek) adták elő? Ki lehetett a célközönség? Hol hangozhatott el, hol volt igény rá? Arról nem is beszélve, hogy a hasonló, szájhagyomány útján terjedő hősköltemények legfontosabb célja általában nem a nevelés volt, sokkal inkább a közönség szórakoztatása, illetve az, hogy a dicső tettek ne merüljenek feledésbe. (Nem véletlenül mondja Lurier sem, hogy a bekezdés homályos értelmű.)¹⁶ Ennek alapján úgy gondolom, nem egyetlen általános okot és célkitűzést kell meghatározni a *Krónikával* kapcsolatban. Talán közelebb járunk az igazsághoz, ha időrendben több változó okot és célt különböztetünk meg.

A *Krónika* keletkezésének időrendjét három szakaszra bonthatjuk: az első szakasz a szöveg születése, a szájhagyomány útján terjedő, külön előadott énekek korszaka. Ebben az időszakban a célt viszonylag egyszerű meghatározni, hiszen minden bizonnyal ugyanaz, mint csaknem minden hasonló, szóbeli költeménynél: a fent említett szórakoztatás és az ekkor még valóban élő – κόλοι στρατιώται – derék vitézek tetteinek életben tartása és felemlgetése.

A *Krónika* keletkezésének második szakasza véleményem szerint az ősváltozat lejegyzésének ideje. A ránk maradt szövegváltozatokból egyértelmű, hogy a *Moreai Krónika* egyik ma létező kézirata sem lehetett az eredeti (az archetypos).¹⁷ A két legkorábbi szöveg, *H* és *B* kéziratok, azaz az ófrancia és a legrégebbi görög változat előtt mindenképpen léteznie kellett egy őskrónikának. Véleményem szerint ennek az őskrónikának – helyesebben fogalmazva az őskrónikásnak – lehetett az a célkitűzése, amit a *H* kézirat fent idézett soraiban olvashatunk, azaz a példamutatás. Ezt látszik alátámasztani az őskrónika keletkezési ideje is. Bizonyosnak tekinthetjük ugyanis, hogy a *Krónika* valamilyen írott változata az 1320-as években már létezett.¹⁸ Az Achaia Fejedelemség a hosszú és dicsőséges virágkor után kevéssel 1320 előtt indult gyors hanyatlásnak. A *Krónikában* is tisztelettel és szeretettel emlegetett III. Sir Nicolas de Saint-Omer, Achaia marsallja, Morea *bailli*-ja és az ország valaha élt egyik legnépszerűbb és legbefolyásosabb nemese 1314-ben halt meg, uralkodását pedig korábban soha nem tapasztalt zűrzavar követte.¹⁹ Rövid ideig névleg még fennállt a régiek hatalma: 1318-ig Mathilde de Hainaut, a *Krónikában* is még éppen szerepet kapó Florent de Hainaut és Isabelle

¹⁶ LURIER (1964) uo.

¹⁷ SHAWCROSS (2009) 42.; LURIER (1964) 37–38.

¹⁸ SHAWCROSS (2009) 47. A *Krónika* különböző változatairól és keletkezésének lehetséges időpontjáról (időpontjairól) lásd: TÖRÖK (2021) 35–39.

¹⁹ PERRA (2011) 3.2; BON (1969) 707. A Saint-Omer fivérek sorsáról és a *Krónikában* betöltött szerepéről lásd: TÖRÖK (2022) 57–93.

de Villehardouin örököse volt az Achaia Fejedelemség hercegnője, de már az ő uralkodása is dicstelen véget ért. Morea földje több részre szakadt, mint valaha: területei hol az itáliai hatalmak, hol a Katalán Kompánia nevű zsoldoscsapat, a bizánci görögök vagy az oszmán törökök uralma alá kerültek. Az utolsó moreai hűbértartókat 1430-ban a bizánciak, 1453-ban pedig törökök foglalták el.²⁰ Mindezek alapján alighanem méltán gondolhatjuk, hogy 1320 körül, az őskronika keletkezésének idején a moreai népben még élénken élhetett az elveszett virágkor emléke, és a kialakult társadalmi-politikai helyzet nyomós okot szolgáltatott rá, hogy a helyiekben felerősödjön a nosztalgia. Utóbbi pedig meghatározó jellegzetessége a *Moreai Krónikának*, amely a letűnt lovagkort igyekszik felidézni egy olyan időszakban, amikor a folyamatos területi veszteségek és bizonytalanság miatt az egész állam válsághelyzetbe került, és a helyieknek rengeteg megpróbáltatást kellett kiállniuk.²¹ Ilyen csatározásokkal teli, bizonytalan időkben természetes, hogy szükség mutatkozott a példamutatásra (és akár egy reménybeli új, dicső moreai nemzedék kinevelésére – hiszen ezekben az években ilyen nem létezett, legalábbis nem a régiekhez fogható).

A *Krónika* keletkezésének harmadik szakasza az az időszak, amelyben a ránk maradt szövegváltozatok készültek. Bár *H* kézirat korát nem lehet pontosan meghatározni, csaknem bizonyos, hogy a XIV. század közepén jött létre.²² 8469. sora III. Érard le Maure-t, Arkadia urát említi (Ἀράρδων τὸν ὀνόμασαν, ὁ ἀφέντης Ἀρκαδίας), amiből a kutatók arra következtetnek, hogy a nemes a kézirat keletkezésének idején még életben lehetett.²³ Mivel Érard 1338-ban lett Arkadia ura, és 1388-ban halt meg, a *H* kéziratot a két dátum közötti években írhatták. A le Maure-nemzetség volt az egyetlen moreai nemesi család, amelynek sikerült megtartania a hatalmát a XIV. század második felében is.²⁴ Shawcross meggyőzően érvel amellett, hogy a *Krónika* számukra készülhetett, mert a letűnt kor nagy hősei közül feltűnően sokan a le Maure-ok ősai voltak: a sűrűn emlegetett Bruyères, Nully, Rosières, Aunoy és Cors családokból származó kiváló elődök vére csörgedezett az ereikben.²⁵ Ha ezt elfogadjuk, elképzelhető, hogy a krónikás célkitűzése – feltehetőleg megrendelésre – ennek a nemesi családnak a magasztalása volt.

²⁰ A keresztes államok felemelkedéséről és bukásáról lásd bővebben: ANGOLD (2008) 731–758, illetve JACOBY (2008) 759–778.

²¹ A letűnt kor iránt érzett nosztalgiáról és az 1320-as évek válsághelyzetéről bővebben lásd: SHAWCROSS (2009) 244–249.

²² SHAWCROSS (2009) 35; JACOBY (1968) 149; SCHARTAU (1994) 384–385; LURIER (1964) 36.

²³ LURIER (1964) uo.

²⁴ HOPF (1873) 472.

²⁵ SHAWCROSS (2009) 248.

A *Krónika* három, időrendben változó irodalmi célját tehát így összegezhetjük: a hódító lovagok, mint közönség szórakoztatása, a következő nemzedék előtti példamutatás, illetve a le Maure-család (őseinek) dicsérete. Mindebből egyértelműen arra lehet következtetni, hogy a szöveget több helyen, számos sorában átdolgozták, szerkesztették, hogy minél jobban igazodjon a változó elvárásokhoz. Nem csoda tehát, hogy a szakirodalom máig sem tudta teljes bizonyossággal meghatározni a *Krónika* keletkezésének okát és célját. Az mindenesetre valószínűnek látszik, hogy a szöveg több átalakuláson esett át, ami jelentős hatással lehetett a ma olvasható mű felépítésére, összetételére és az egyes részletekben érezhető hangsúlyokra.

A Moreai Krónika szerkezete

Miután a szerző röviden bemutatta Syria, Kis-Ázsia és Konstantinápoly sorsát, rátér a mű fő helyszínére: Moreára. A keresztes frankok történetének első „éneke” véleményem szerint az 1339. sortól a 2127. sorig tart, azaz összesen 789 verset tesz ki. Ebben az egységben a krónikás a cél kitűzése után beszámol Morea területeinek elfoglalásáról és I. Geoffroy de Villehardouin uralkodásáról. Eleinte Champagne grófjának rokonait állítja előtérbe, ezek után azonban I. Geoffroy de Villehardouin lesz a főhős. Egyértelműen megállapítható, hogy ez a szakasz I. Geoffroy személye köré szerveződik, ami a következő lezáró-bevezető formulából is jól kiolvasható: ἐνταῦτα γὰρ ἀφῆνω ἐδῶ νὰ γράψω καὶ νὰ λέγω διὰ ἐκεῖνον τὸν μισὶρ Ντζεφρὲ – „most pedig megállok ama Sir Geoffroy történetének leírásában és elbeszélésében” (*H* 2128–2129).

A formulát megelőző szakasz különösen érdekes része a *Krónika*nak. A szerző a 2075–2127. sorok között a görög-frank együttélés alapszabályait mutatja be, kevéssel előtte pedig (*H* 1903–1967) klasszikus eposzi seregszemlét tart az első moreai nemesek között: név szerint sorolja fel az első hullámban letelepedett frankokat, és elmondja, ki melyik hűbérbirtokot, mennyi lovagi honoráriummal (καβαλλαρίων φῖε) szerezte meg. Utóbbit alább részletesen tárgyalom.

A következő szakaszt véleményem szerint a *Krónika* 2128–2720 sorai jelentik. Az egység ismét közel hétszáz versből áll. Miután a szerző lejegyzí, miként lett I. Geoffroy de Villehardouin az Achaia Fejedelemség hercege, rátér az örököse, II. Geoffroy de Villehardouin sorsára. Kalandos szerelmi történetet idéz fel róla, amelyben azonban nem sok a történelmi igazság: a herceg a *Krónika* szerint engedély nélkül vette el Courtenay Róbert latin császár lányát, és ezzel feldühítette az uralkodót.²⁶ A történet toposzként tér vissza a *Krónika*ban: néhány ezer sorral később a herceg névrokona, Sir Geoffroy de Bruyères is asszonyrablásra vetemedik (*H* 5739–5921). A szerző ezek után összekeveri az előző és az aktuális uralkodót: azt mondja, II. Geoffroy segítséget kért a helyi templomoktól a még uralma alá nem került városok elfoglalására, de mivel nem segítettek, haragjában megbüntette őket. Ennek

²⁶ Geoffroy valójában Róbert nővérét, Ágnest vette feleségül. A történet hasonlóan (helytelenül) szerepel a frankok törvénykönyvének, a *Liber Consuetudinum Imperii Romaniae*-nak harmadik fejezetében. A két részlet azonban ezen a tényen kívül nem hozható párhuzamba egymással – nem látszik, hogy bármilyen közvetlen kapcsolat lenne közöttük. CANCIANI (1785) 499.

következményeképp a pápához kell járulnia bűnbocsánatért (*H* 2640 skk.). Ez azonban valójában I. Geoffroy-val, a hódítóval történt.

A 3042. sorig tartó harmadik egység főszereplője II. Villehardouin Vilmos, aki befejezte az apjától megkezdett hódítást. A krónikás beszámol Monemvasia három évig tartó könyörtelen ostromáról, amely során a helyiek éhségükben kénytelenek voltak megenni az egereket, a macskákat és társaik holttestét is (*H* 2930–2940). A harmadik egység végére Morea egész területe Vilmos kezére kerül.

Miután a szerző száz sornál is rövidebb szakaszban kitekint a Nikaiai Császárság kortárs történéseire, a megelőzővel csaknem pontosan megegyező hosszúságú részlet következik I. Guy de la Roche főszereplésével (*H* 3138–3463). A nagyúr háborút indított II. Vilmos ellen, és számos nemes csatlakozott hozzá – köztük például a híres Geoffroy de Bruyères és a Saint-Omer fivérek. A *Krónika* nem a nézeteltérés valódi okát írja le. Fogalmazásmódjával valamelyest el is fedi Guy de la Roche felelősségét. Bár valójában a nagyúr követett el árulást, a *Krónika* inkább Vilmos rovására igyekszik bemutatni a történeteket. Ennek talán az lehet az oka, hogy a Vilmos ellen felsorakozó erők nagy része a le Maure-nemzetség őse volt.²⁷

A *Krónika* szakaszait, énekeit egészen eddig viszonylag egyértelműen el lehetett határolni egymástól, mert a szerző maga is világosan kijelöli a választóvonalakat. A következő szakasz azonban nehezebben körvonalazható, mert a törzsszöveg legtöbb egységétől eltérően nem egy bizonyos személy áll a középpontjában, hanem egy jelentős történelmi esemény, a pelagóniai ütközet, és hol az achaiak frankok, hol a nikaiaiak szempontjából tudósít. A részlet a 3464. sortól a 4342. sorig terjed, így összesen 879 sorból áll. A krónikás itt az események bemutatása mellett két személy szerepét is kihangsúlyozza: önálló szakaszokat szentel II. Villehardouin Vilmosnak és Sir Geoffroy de Bruyères-nek, ezáltal sok rövidebb egységre darabolja a csata hosszú elbeszélését. Véleményem szerint azonban azért tekinthetjük mégis egy egységnek, mert teljes egészében az ütközet köré szerveződik, és a történelmi esemény egyben tartja a rövidebb cselekményeket is. Annál is inkább indokolt, hogy a pelagóniai ütközetet ilyen szokatlanul hosszú szakaszban tárgyalja a mű, mert hosszú távon itt fordult meg Morea és a Bizánci Birodalom sorsa.

A hetedik szakasz (*H* 4343–4678) ismét egyetlen személyhez köthető: a pelagóniai vereség után hazatérő Sir Geoffroy de Bruyères Moreában találkozik a Párizsból hazaérkező Guy de la Roche nagyúrral, és szemtanúja lesz a moreai nemesasszonyok gyűlésének, akik azon

²⁷ A háborúról lásd bővebben: LONGNON (1969) 235–276; SETTON (1976); DONVITO (2015) 48; LONGNON (1969) 245–246.

tanakodnak, hogyan szabadíthatnák ki férjeiket a fogságból. Miután Vilmos helyett túszként Konstantinápolyba küldik Marguerite de Nullyt II., a herceg visszatér, és kiújul a háború az Achaia Fejedelemség és a Nikaiai Császárság között.

A nyolcadik szakasz (*H* 4679–4884) valamivel több mint kétszáz sora a prinitiai csatát beszéli el, ami a *Krónika* egyik legkülönösebb és legfigyelemreméltóbb részlete. Amellett, hogy a szerző érezhetően színesebben írja le az összecsapást, mint más helyeken, beszámol egy angyal megjelenéséről is, aki elmondása szerint vagy Szent György, vagy maga Jézus lehetett. Mivel a *Krónikában* másutt sehol sem olvasható hasonló utalás, a szakasz látványosan kitűnik a szövegből. A jelenet középpontjában egy Jean de Catavas nevű lovag áll, aki kivételes bátorságával szerezte meg a győzelmet az ütközetben.

A következő szakaszban a szerző csaknem háromszázötven sorban ismét visszatér a nikaiai erőkre. Itt sem egyetlen főszereplőt helyez előtérbe, ami itt érthető, mert a nikaiaiaknak nem kell példaként megjeleníteniük a fiatal moreai nemzedék számára.

A tizedik egységben azonban újfent egy nagyszerű lovag, Sir Ancelin de Toucy páratlan vitézségéről tudósít a makry-plagi ütközetben (*H* 5229–5738). A tizenegyedik egység csaknem kétszáz sora Sir Geoffroy de Bruyères kalandját meséli el, amely során az ellentmondásos személyiségű hős ezúttal asszonyt rabol (*H* 5739–5921). Ezután I. Anjou Károly trónra jutása kerül a középpontba (*H* 5922–6240), majd II. Sir Nicolas de Saint-Omer bölcsessége és a viterbói egyezmény létrejötte (*H* 6241–6519). A következő szakasz pedig azt beszéli el, miként érkezett Sir Galeran d'Ivry Moreába, és hogyan vált *bailli*-vá (*H* 6520–6771).

A számos dicső személy sorsának és tetteinek leírása után ismét olyan egység következik (immár a tizenötödik), amely egy történelmi eseményre, a tagliacozzói csatára összpontosít (*H* 6772–7130). A krónikás magától értetődően hangsúlyozza, hogy Anjou Károly a moreai vitézek kiválóságának köszönhetően aratott győzelmet.

A *Krónika* 7131–7300. sorai Sir Geoffroy de Bruyères haláláról tudósítanak, az ezután következő csaknem ötszáz sor pedig – II. Sir Nicolas de Saint-Omerrel a főszerepben – Marguerite de Nully örökösödési tárgyalását részletezi (*H* 7301–7752). A krónikás ezután elbeszéli II. Villehardouin Vilmos halálát (*H* 7753–7955), majd bővebben kitér a la Rochenemzetség tagjaira (*H* 7956–8055). A következőkben ismét II. Nicolas de Saint-Omer kap szerepet (*H* 8056–8109), majd az ifjabbik Geoffroy de Bruyères (*H* 8110–8473), akinek kalandját alább bővebben tárgyalom. A *Krónika* végül elmondja, hogyan lett Florent de Hainaut az Achaia Fejedelemség hercege (*H* 8474–8802), majd legvégül kitér a yanninai eseményekre (*H* 8803–9235).

Fentiek alapján a *Moreai Krónika* szövegét összesen huszonhat különálló egységre lehet bontani, mégpedig:

	Prológus	Szakasz	Sorok száma
1.	Syria	1–440	440
2.	Konstantinápoly ostroma	441–1029	589
3.	A Bizánci Birodalom utódállamainak sorsa	1030–1338	308
	A moreai frankok története		
4.	I. Geoffroy de Villehardouin	1339–2127	789
5.	I. Geoffroy de Villehardouin és II. Geoffroy de Villehardouin	2128–2720	693
6.	II. Villehardouin Vilmos	2721–3042	322
7.	(Kitekintés a görögökre)	3043–3137	94
8.	I. Guy de la Roche	3138–3463	326
9.	A pelagóniai ütközet (Geoffroy de Bruyères)	3464–4342	879
10.	Sir Geoffroy de Bruyères	4343–4678	336
11.	A printsai ütközet – Jean de Catavas	4679–4884	206
12.	(Kitekintés a görögökre)	4885–5228	344
13.	Sir Ancelin de Toucy	5229–5738	510
14.	Sir Geoffroy de Bruyères	5739–5921	183
15.	I. Anjou Károly	5922–6240	319
16.	II. Sir Nicolas de Saint-Omer	6241–6519	279
17.	Galeran d’Ivry	6520–6771	252
18.	A tagliacozzói csata (II. Villehardouin Vilmos)	6772–7130	359
19.	Sir Geoffroy de Bruyères	7131–7300	270
20.	II. Sir Nicolas de Saint-Omer	7301–7752	452
21.	II. Villehardouin Vilmos	7753–7955	203
22.	A de la Roche-nemzetség	7956–8055	100
23.	II. Sir Nicolas de Saint-Omer	8056–8109	54
24.	Az ifjabb Sir Geoffroy de Bruyères	8110–8473	364
25.	Florent de Hainaut	8474–8802	329
26.	A yanninai események	8803–9235	433

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a *Krónika* teljes ránk maradt szövege huszonhat egységre osztható. Ebből huszonegy ötszáz sornál, további kettő hatszáz sornál rövidebb, három darab pedig nagyjából hétszáz és kilencszáz sor terjedelmű. Látható, hogy ezek viszonylag könnyen előadható énekek – az *Odysseia* énekei is hasonlóan hosszúak. A tizedik énekben pedig a daraboltság és az oszthatóság ellensúlyozza az egység szokatlan hosszát. Fontos azonban megjegyezni, hogy a korban hasonlóképpen szóban előadott ófrancia *chanson de geste*-ek énekei nemritkán az ezer sor terjedelmet is túllépték, így minden bizonnyal a *Krónika* hosszabb egységeinek előadása sem okozhatott gondot az énekmondóknak.

A huszonhat egységből három a prologus része, amelyben a szerző helyszínek szerint szerkeszt, huszonhárom pedig a moreai frankok történetét tárgyalja. Utóbbiak közül kettő kitekintés a Nikaiai Császárságra (7, 12). Véleményem szerint ez a két „ének” inkább a történet egységességét, a történeti események logikus rendjét és érthetőségét hivatott biztosítani, és mivel nem tartoznak szorosan a moreai „nagy régiek” történetéhez, nem feltétlenül érdemes azt gondolni, hogy ezek is a krónikás eredetileg kitűzött célját – a példamutatást – szolgálják. Az így fennmaradó huszonegy egység közül tizenhármat (és fél) mutatja be egyértelműen egyetlen kiválasztott főszereplő cselekedeteit. Az alábbiakban előbb ezeket az énekeket elemzem röviden, majd kitérek a fennmaradó három „kivételre” (11, 18, 26).

Sir Geoffroy de Bruyères egyértelműen központi szerepet tölt be három énekben is (10, 14, 19), de a kilencedikben, a pelagóniai ütközet során is „saját hőskölteményre” érdemesítik. Emellett unokaöccsét és névrokonát, az ifjabb Geffroyt is önálló egységben énekelik meg a *Krónikában*.

Népszerű szereplő II. Villehardouin Vilmos is, aki két és „fél” alkalommal tölt be főszerepet: a 6., 21. és 18. énekekben. Bár utóbbiban szigorúan véve nem lehet meghatározni főszereplőt (hiszen Anjou Károly és Vilmos tettei is jelentősek), a *Krónika* mégiscsak hangsúlyozza, hogy Károly Vilmos szakértelmének és hozzáértésének köszönhetően nyerte meg a tagliacozói csatát (H 6967–7106). Emellett említésre érdemes, hogy a Villehardouin-dinasztiához további két ének köthető.

II. Nicolas de Saint-Omer ugyancsak három szakaszban játszik főszerepet (16, 20, 23), bár ezek közül az egyik mindössze 54 sorból áll, így talán túlzás teljes, önálló értékű éneknek tekinteni. A la Roche-nemzetség is hangsúlyos, hiszen a két főszerep mellett (8, 22) Guy de la Roche-nak fontos jelenése van a 10. énekben is.

Fentiek alapján tehát azon tizenhármat ének közül, amely egy-egy személyt helyez középpontba, tizenhárom mindössze négy nemesi családra összpontosít:

Bruyères-nemzetség	10, 14, 19, 24, (9)
Villehardouin-nemzetség	4, 5, 6, 21, (18)
Saint-Omer-nemzetség	16, 20, 23
La Roche-nemzetség	8, 22

A három „kivétel” (9, 18, 26) mindegyike egy-egy fontosabb ütközetet beszél el. Ezek közül két szakaszban – miként fent leírtam – egy-egy lényegesebb szereplőt meg tudunk határozni, bár hozzá kell tennünk, hogy nem olyan hangsúlyosak, mint más énekek főszereplői.

A fentieket megerősítheti, hogy a *P* kézirat margóján latin nyelvű, szerkezeti beosztásra utaló megjegyzések olvashatóak. Eredetüket, összefüggéseiket érdemes lehet részletesebben vizsgálni.

A törzsszöveg összesen 7897 verssorból áll. Ha azonban azt tekintjük, hogy a *Krónika* francia nyelvű változata, a *B* kézirat időben tovább tárgyalja az eseményeket, valószínű, hogy eredetileg a görög szöveg is jelentősen több egységet tartalmazott, mint amennyi ránk maradt.²⁸ A szakirodalomban egyetértés van abban, hogy a franciához hasonlóan a görög nyelvű *Krónika* is 1304-ig örökíthette meg a moreai eseményeket.²⁹ Ha ezt elfogadjuk, a *B* kézirat hosszából ítélve a *H* kézirat eredetileg akár tizenötezer sorból is állhatott, tehát lehetséges, hogy az elkészült szövegnek kevesebb mint kétharmada maradt ránk. Az alábbiakban az ófrancia nyelvű *Krónika* szövege alapján megkísérlem megállapítani a középgörög változat további lehetséges egységeit és azok témáját.

A francia változat hosszát figyelembe véve elképzelhető, hogy az eredeti görög szövegből (nem a ránk maradt kéziratból!) 5500-5700 sor is hiányozhat. Ennek a hiányzó szakasznak az első egysége (hangsúlyozom, a *B* kézirat fejezeteinek hosszából kiindulva) mintegy 460 sorból állhatott. Egy görög lovag szerencsétlen kalandját meséli el, akit az ófrancia szöveg a Foty (Φώτη?) névvel említ. Ezután egy eredetileg hozzávetőleg 780 soros részben a krónikás Pierre de Surie politikai intézkedéseit mutatja be, aki a nápolyi II. Károly király követeként érkezett Moreába. A következő, 700 soros egység Ruggero di Lauria itáliai lovag tetteiről szól, majd

²⁸ A *B* jelű kézirat: Bibliothèque Royale de Bruxelles, no. 15702. A francia nyelvű *Krónika* címe: *C'est le livre de la conquête de Constantinople et de l'empire de Romanie, et dou pays de la princée de la Morée, qui fu trové en un livre qui fu jadis del noble baron messire Bartholomé Guys, le grand connestable, lequel livre il avoit en son chastel d'Estives*. A francia krónikából a későbbiekben J. A. BUCHON: *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*. Paris (1875) szövegkiadása szerint fogok idézni, fejezetszámait ARSDALL–MOODY (2015) beosztása szerint jelölöm.

²⁹ LURIER (1964) 36.

közel 400 sorban elbúcsúznak Florent de Hainaut hercegtől. Újabb 400 sor az özvegyéről, Isabelle de Villehardouinról mesél. Az események sorát egy rövidebb, 300 soros egység folytatja Philippe de Savoie-ról, Isabelle új férjéről – és egyúttal az Achaia Fejedelemség új hercegéről –, majd egy közel 550 soros ének II. Guy de la Roche-ról, Athén uráról következik. Egy újabb, 200 soros bizánci kitérő után a szerző még 550 versben visszatérhetett Philippe de Savoie-hoz, majd III. Sir Nicolas de Saint-Omerhez. Az utóbbiról szóló, eredetileg csaknem 300 soros részlet tartalmában kísértetiesen hasonlít elődje és rokona, II. Nicolas de Saint-Omer tárgyalás-jelenetéhez a *Krónika* 20. énekében. Ezután a nápolyi II. Károly király Raimondas nevű lovagjának a sorsát részletezi (370 sor), majd alig 200 sorban rátér III. Nicolas de Saint-Omer szerelmi ügyeire. Legvégül egy korinthusi tanácskozásról tudósít közel 300 sorban.³⁰

A görög nyelvű *Krónika* lehetséges folytatásának szerkezete:

A szakasz központi témája	Sorok száma
27. Foty nevű görög nemes	460
28. Pierre de Surie	780
29. Ruggero di Lauria	700
30. Florent de Hainaut	400
31. Isabelle de Villehardouin	400
32. Philippe de Savoie	300
33. II. Guy de la Roche	550
34. (Kitekintés a görögökre)	200
35. Philippe de Savoie	550
36. III. Sir Nicolas de Saint-Omer	300
37. Raimondas lovag	370
38. III. Sir Nicolas de Saint-Omer	200
39. Korinthusi tanácskozás	300

Bár a fenti szerkezet a francia változat hossza alapján készült pusztá feltételezés, a *Moreai Krónika* eredeti változata akár harminckilenc énekből is állhatott, amelyből huszonnyolc kifejezetten egy-egy személy cselekedetei köré épült. A feltételezett folytatás, a további tizenhárom ének mindegyike hasonló hosszúságú lenne, mint az első huszonhat: kilenc közülük ötszáz sornál rövidebb, kettő valamivel hosszabb, további kettő pedig hétszáz sornál is

³⁰ B §661–1024.

terjedelmesebb. A vázolt szerkezetnek vannak kevésbé magyarázható elemei is: hogy kerül például az általában háromszáz-négyszáz soros egységek közé egy alig ötvensoros (23)? Mindemellett a 5500 sor további százharmincöt-száznegyven *foliumot* jelentene a kéziratban. A *H* kézirat végéről azonban nem hiányzik ennyi. Talán volt egy másik, azóta elveszett kézirat is, amely a *H* kéziratban leírt szöveg közvetlen folytatása lehetett?

A kérdések mellett annyit megállapíthatunk, hogy a korábban jelentős szerepet kapó Villehardouin és la Roche-dinasztia egy-egy énekkel „gyarapodott” a meglévőkön túl, a Saint-Omer család pedig kettővel.

A *Moreai Krónika* szerkezete ezen szempontok alapján tehát átláthatóbb. Keletkezésének megértéséhez pedig érdemes megvizsgálni, hogy a szerkezet mennyiben tükrözi létrejöttének azt a három lehetséges célját, amelyekről e tanulmány első részében írtam. Az alábbiakban a fennmaradt huszonhat görög szakasz elemzésére szorítkozom.

A szerkezetet fordított sorrendben érdemes összevetni a célokkal, úgy gondolom ugyanis, hogy a később felmerülő igények fejthetők le a legkönnyebben a szövegről. Az alábbiakban elsőként arra keresem a választ, hogy – a korábbi hősi énekek toldásaként – a *Moreai Krónika* mely részei készülhettek megrendelésre, illetve mely részei azok, amelyeknek ősváltozata eredetileg valószínűleg a peloponnésosi frankok számára született.

A kutatók (fent kifejtett) sejtése szerint a *Krónika* ránk maradt változata a le Maure család megrendelésére készült.³¹ Mindenekelőtt azzal érvelnek, hogy a le Maure-ok ősei (a Bruyères, Nully, Rosières, Aunoy és Cors nemzetségek) fontos szerepet játszanak a *Krónikában*.³² E családok közül, miként azt fent bemutattam, mindössze egyetlen játszik valóban komoly szerepet a műben: a Bruyères-dinasztia. A két Geoffroy aligha állít követendő példát a következő nemzedék elé, történeteik azonban rendkívül szórakoztatóak. Jellegzetes személyiségük és a történeteikben fellelhető több népmesei motívum miatt valószínűtlen lenne, hogy a krónikás megrendelői kérésre a rájuk vonatkozó egységeket utólag szerkesztette a műbe – kézenfekvőbb az, hogy a tetteikről már a „nagy öregek” is énekeltek. A *Krónika* vázolt szerkezetéből kiindulva úgy gondolom, ennél többet nem lehet megállapítani arról, hogy a krónikás pontosan mit tehetett hozzá a műhöz a le Maure család kedvéért – leszámítva némely

³¹ Az érveket lásd többek között: SCHMITT (1904) 624; SHAWCROSS (2009) 248–249; LURIER (1964) 307.

³² SHAWCROSS (2009) 46–49.

különös utalásokat a *Krónikában* leírt események idején még egyáltalán nem fontos nemzetségre és őseikre.³³

Mivel a műben szereplő hősök mindegyike jó példaként állítható az új nemzedék elé, a *Krónika* keletkezésének második szakaszára térve két fontos kérdés merül fel: melyek azok az események, kik azok a hősök, akikről korábban is énekelhettek a moreaiak? Ezzel szemben pedig mely részek kerültek a *Krónikába* a szerkesztés során abból a célból, hogy összetartsák, egységesítsék a történetet?

A vizsgálatot az egyik legnépszerűbb családdal érdemes kezdeni. A Saint-Omer-nemzetség III. Sir Nicolas de Saint-Omer halálával kihalt, így a *Moreai Krónika* feltételezett keletkezésének idején senki sem érezhette magáénak a történetüket. Annak alapján, hogy milyen sokat szerepelnek, és II. Sir Nicolas de Saint-Omer a harmadik leggyakrabban emlegetett nemes az egész műben, úgy gondolom, szinte bizonyos, a családról már korábban is léteztek dicsőítő énekek – természetesen azok is készülhettek megrendelésre.³⁴ Mivel a történeti valóságban szinte páratlan befolyással és gazdagsággal bíró III. Nicolas de Saint-Omer éppen a *Krónika* által megörökített időszak végén, 1304-ben ért hatalma csúcsára, második *baillisága* éveiben, azt is elképzelhetőnek tartom, hogy a *Krónika* egyes ösrészletei az ő kérésére készülhettek.

Tetteik jellegéből és jelentőségéből adódóan (továbbá azért, mert ők családjuk egyetlen jeles képviselői, és szintén nem tudunk később élt rokonaikról, akiknek érdekében állhatott esetleg fizetni azért, hogy megénekeljék a tetteiket) szinte bizonyosnak tartom, hogy Ancelin de Toucy és Jean de Catavas, a két sokat magasztalt lovag, a makry-plagi csata és a prinitσαι ütközet hősei is rendelkezhetnek saját hőskölteménnyel, amelyek később bekerültek a *Krónika* írott változatába. Nem lenne meglepő, ha az Achaia Fejedelemség uralkodó hercegeiről, a Villehardouinokról is léteztek volna már korábban is dicsőítő költemények.

Ez a válaszkísérlet mindenesetre nem lehet több óvatos javaslatnál, hiszen a fent bemutatott adatokból nyilvánvalóan nem lehet végleges, pontos következtetéseket levonni. Mindenesetre úgy gondolom, kijelenthetjük, hogy az átfogó szerkezeti elemzés új megvilágításba helyezheti mindazt, amit eddig a *Krónikáról* gondoltunk, illetve közelebb vihet ahhoz, hogy megértsük a mű keletkezésének összetett folyamatát.

³³ A le Maure-nemzetség kevésbé neves tagjainak említései a *Krónikában*: H 1325, 1912–1913, 1946, 3162, 3271–3272, 4506, 6621, 6638, 6693, 6726, 6887, 7135, 7310, 7314, 7318, 7325, 7428, 7429, 8436, 8461–8462, 8464, 8466, 8469, 8760.

³⁴ A Saint-Omer család jelentőségéről és népszerűségéről lásd: TÖRÖK (2022) 60–62, 65–76.

A Moreai Krónika és a chanson de geste-ek

A részlet, amelyből kiindulva a szerkezeti elemzést végeztem, az ifjabb Geoffroy de Bruyères csaknem négyszáz soros kalandja. A jelenet – a történeti valóságban sokkal később végbement eseményeket követően – a *P* kézirat végén önállóan szerepel, míg a *H* kéziratban a megfelelő helyen, a 8110. sortól a 8473. sorig terjedő szakaszban (24. ének) találjuk.³⁵

A történet szerint Geoffroy de Bruyères Franciaországból érkezett az Achaia Fejedelemségbe azért, hogy átvegye nagybátyja, az idősebb Geoffroy de Bruyères lovag örökségét, Karytaina területeit és kastélyait. Ez azonban a törvények szerint nem valósulhatott meg, mert II. Villehardouin Vilmos korábban elkobozta a nagybátyjától a birtokát, majd később „új ajándékként” adta vissza neki.³⁶ Miután a Károly király által összehívott tanács visszautasította a kérését, úgy gondolta, nem térhet vissza Franciaországba dolgavégezetlenül, üres kézzel, mert elveszítené a becsületét. Ezért, miután beszélt egy olyan férfival, aki ismerte Karytaina várának tulajdonságait és védelmét, betegséget tettetett és megkérdezte a helyiektől, hol találhat gyógymódot a hasfájására. Azt mondták neki, Araklovon (Ἀράκλοβον) várában van egy gyógyító erejű forrás, így Geoffroy letáborozott a vár közelében, és tíz napon keresztül betegséget tettetve beküldte az egyik emberét vízért, akinek meg kellett figyelnie és fel kellett jegyeznie, hogyan és hányan védik az erősséget. Ezek után Geoffroy személyesen is megkérte a kastély felügyelőjét, hogy gyógyulásáig menedéket kaphasson az egyik szobában. Miután ezt elérte, magához hozatta váron kívüli táborából a ruháit, amelyek közé elrejtették a fegyvereit. Ezek után azt mondta az embereinek, hogy együttes erővel elfoglalják a várat, és ha a *bailli* nem adja nekik Karytaina erősségét, eladják azt a bizánciaknak. (Ez komoly veszély jelentett volna Moreára, mert Araklovon vára volt Skorta, és egyúttal az egész Achaia Fejedelemség kapuja.) Így is tettek: egy váron kívüli kocsmában leitatták a védőket, majd egyenként visszatértek a várba, és megszerezték maguknak. Geoffroy ezt követően átadta a várat a

³⁵ Schmitt szövegkiadásában a részlet utólag a helyére került, így a történet *P* kiadásában is a 8110–8473 sorokban olvasható, holott eredetileg a kézirat legvégén szerepel.

³⁶ Az eredeti moreai hűbérbirtokok a hódítóké voltak, teljes öröklési joggal (tehát bárki megörökölhette azokat, ha valakit a tulajdonos örökösevé tett a végrendeletében). Az új ajándékként kapott területeket már csak vér szerinti rokon örökölhette. Ezért az idősebb Geoffroy de Bruyères is csak vér szerinti gyermekére hagyhatta örökölni – ilyen pedig nem volt. Mindezt a *H* kézirat 8150–8163 sorai részletezik. Az achaiai törvényekről lásd bővebben CANCIANI (1785) szövegkiadását.

frankoknak, amiért cserébe megkapta Moraina várát, és feleségül vette Marguerite de Cors-t, Lissarea örökösét.³⁷

A történet bővelkedik a jellegzetesen népmesei motívumokban: a betegségtettetés, a varázserejű víz és a leitatás jól ismert elemek, amelyeket Thompson motívumindexe is tartalmaz: a betegségtettetés a K325-ös jelű motívum, amely a rablásfajták közé tartozik, a gyógyító erejű víz a D1500.1.18-as és H1321.2-es, a leitatás pedig a K332-es, a K625.2-es és a K871.2-es.³⁸ A történet Aarne meseindexe alapján az „okos férfi” mesecsoportba tartozik, azon belül is az 1525 számú alcsoportba, amely a mestertolvajok meséit foglalja magában.³⁹ A mestertolvajokról, cseles bűnözőkről szóló történetek már az ókorban is népszerűek voltak. Autolykos, a legtöbb ilyen mítosz főszereplője például Sisypheos szeme előtt lopott el egy egész nyáját (ahogy Geoffroy is a várörök szeme előtt szállja meg a kastélyt), és alakja megjelenik Homérosznál, Hyginusnál és Ovidiusnál is.⁴⁰ A történet párhuzamba hozható Hérodotos egyik történetével is: miután két testvér kirabolja Rhampsinitus fáraó kincstárát, az egyik csapdába esik, és megkéri a másikat, hogy vágja le a fejét, nehogy fény derüljön a kiletére. A testét a fáraó közszemlére téteti, az életben maradt testvér pedig úgy szerzi vissza, hogy leitatja az öröket.⁴¹

Geoffroy meséjének nem csak a görög irodalomban található meg több előképe és párhuzama, hanem az ófrancia költészetben is. A középkori *chanson de geste*-eket (vitézi énekeket) ugyancsak dalnokok adták elő várakban, városokban. Mindezt sokak véleménye szerint a nagyurak megrendeléseire tették, hogy gazdasági és társadalmi hatalmukat kulturális befolyással is kiegészítsék.⁴² Ebből is jól látható, hogy a műfaj nagyon közel áll a *Krónikáéhoz*, éppen ezért az alábbiakban nem csak azt elemzem, milyen párhuzamok vonhatók a részlet és a *chanson de geste*-ek történetei között, hanem azt is, mi kötheti össze a *Krónikát* ezekkel a vitézi énekekkel.

A mintegy nyolcvan fennmaradt költemény között van egy ún. keresztes-ciklus is, amely kilenc tagból áll (tehát csaknem nyolcadát teszi ki a ma olvasható szövegeknek). A *Moreai Krónikával* kapcsolatban ezek közül kettő kifejezetten érdekes: a *Chanson d'Antioche* és a *Baudouin de Sebourc*.

³⁷ LURIER (1964) 307.

³⁸ THOMPSON (1932–1936).

³⁹ AARNE (1928).

⁴⁰ Hom. *Il.* X. 267, *Od.* XIX. 396; Hygin. *Fab.* 201; Ovid. *Metam.* XI. 313 skk.

⁴¹ Herodotus II. 121.

⁴² SZERB (1941) 194; SZ. JÓNÁS (2005) 310–311.

Bár a *Chanson d'Antioche* eredeti szövege nagyjából a XI–XII. század fordulóján keletkezhetett, a *Krónika* keletkezésének idején, a XIV. században létrejött egy bővített változata is. Bevezető formulája feltűnő hasonlóságot mutat a *Krónika* fent olvasható célkitűzésével: *Segnor, soiés en pais, laisiés la noise ester, / Sé vos volés cançon glorieuse escouter. / Jà de nule mellor ne vos dira jougler. / Ceste chançon doit on cier tenir et amer / car tant maint bon exemple i puet prudom trover / bien vos puis por voir dire oiant tos affirmer* – „Uram, csendet kérek és kevesebb zajongást, ha szeretnétek meghallgatni egy dalt dicső tettekről. Egyetlen *jongleur* sem fog jobbat énekelni nektek soha; amellet, hogy gyönyörködtök benne, értékeljétek is, mert a becsületes férfiak nagyon sok jó példát találhatnak benne.” (*Chanson d'Antioche* I. 1–6).⁴³ Egyértelmű a hasonlóság a *Krónika* kezdő soraival.

A két mű között azonban máshol is felfedezhetünk hasonlóságokat: a *Chanson d'Antioche* elején is szerepel egy kisebb seregszemle. *Lors assambla maint prince et maint noble guerrier; / Là fu Hues li maines et tout si chevalier, / Tangrés et Buiemons li vassal droiturier, / Et li dus Godefrois qui Dieu aime et tient chier, / Li dus de Normendie, et Normant et Poier, / Si fu Robers de Flandres et Flamenc li guerrier.* (Cda I. 37–42) – „Sok herceg és sok nemes harcos összegyűlt; ott volt Hues li Maines és minden lovagja, Tangrés és Buiemons, a törvényes vazallusa. És Godefrois gróf, akit Isten szeret és kedvel, Normandia és Normant és Poix ura, és ott volt Robers de Flandres, és Flamenc, a harcos.” Ilyen seregszemle, miként fent említettem, a *Moreai Krónikában* is olvasható (*H* 1903–1967, itt hosszúsága miatt nem idézem), de szövegszerű párhuzamot nem vonhatunk a két részlet között. Annyit azonban jól láthatunk, hogy a gyakorlat megegyezik: a szerző minden fontos szereplőt felsorol, egy-egy különösen nagy tekintéllyel pedig röviden hozzászól – a *qui Dieu aime et tient chier* mintájára –, és elmondja, ki melyik területet uralja.

Figyelemreméltó egybeesés, hogy a *Chanson d'Antioche* hosszan megemlékezik Remete Péter tetteiről (XV–XXXIV), és a férfi a *Krónika* legelején is szóba kerül: τοῦ μακαρίου ἐκεινοῦ φρε Πιέρου ἐρημίτου, ὅστις ἀπῆλθε στήν Συρίαν νὰ ἔχη προσκυνήσει ἔσω εἰς τὰ Ἱεροσόλυμα εἰς τοῦ Χριστοῦ τὸν τάφο – „ama boldog Remete Péter testvéréről, aki elment Syriába, hogy Krisztus sírjánál kifejezze tiszteletét Jeruzsálemben” (*P* 7–9). Mindemellet a vitézi énekekben is folyamatosan jelen vannak a témamegjelölő formulák, amelyek a *Krónikában* is minden történet elején olvashatóak. Például: *On entendés l'estoire que promis vous avon: / Li comencemens iert de la muete Pieron.* – „Halljuk a történetet, amelyet megígértünk nektek:

⁴³ A *Chanson d'Antioche* szövegéhez használt kézirat: *B.N. fr.12558*; illetve szövegkiadás: P. Paris (ed.): *La chanson d'Antioche*. Paris (1848). A szövegkiadás nem a vizsgált kéziratból készült, ezért, ha azt külön nem jelzem, a szövegkiadás beosztása szerint jelölöm az idézetek származási helyét.

hogyan kezdődött Remete Péter keresztes hadjárata.” (*CdA* I. 108–109) vagy *Moult fu grans la famine, bien en doit-on parler, / Que Crestien souffrirent por los armes salver.* – „Beszélnünk kell a nagy éhségről, amit a keresztények elszenvedtek lelkük megmentéséért.” (*CdA* IV. 563–564).

Geoffroy-hoz hasonlóan a *chanson de geste*-ek hősei, antihősei is gyakran szembeszállnak az uralkodóval, nem fogadják el feljebbvalóik akaratát. A *Baudouin de Sebourc* című terjedelmes költemény a XIV. század derekán keletkezett, többé-kevésbé a *Moreai Krónikával* egyidőben.⁴⁴ A mű cselekményét nem lehet röviden összefoglalni, de címszereplője, Baudouin igazi antihős.⁴⁵ Személyisége messze áll a korábbi *chanson de geste*-ek nagy alakjaitól: a jámborság, a kötelességtudat, a nála magasabb rangúak tisztelete és a hűség vajmi keveset jelent neki, és gyakran büszkén és fennhéjázóan viselkedik.⁴⁶ Ez az újfajta hős önző, és kevésbé érdekli a becsület, mint irodalmi elődei.⁴⁷ A kései *chanson de geste*-eket a humor és a kalandok jellemzik, így gyakran előfordulnak bennük Geoffroy történetéhez hasonló részletek.⁴⁸

A *Baudouin de Sebourc* hősének azonban nem csak témájában, hanem szövegében is kapcsolódik a *Krónikához*. Több esetben olyan formulákat használ, amelyek a *Krónika* szövegében is sűrűn megjelennek: *or vous dirai comment* – τί νὰ σᾶς λέγω – „hogyan mondjam el nektek”, vagy *de Baudouin dirai, qui moult fu biaux et drois* – „Baudouinról fogok mesélni, aki nagyon jó és igazságos ember volt”, és θέλω νὰ σὲ ἀφηγηθῶ διὰ ἐκεῖνον τὸν στρατιώτην, τὸν ἀφέντην τῆς Καρύταινας [...] στρατιώτης ἦτο ἐξάκουστος εἰς ὅλα τὰ ῥήγᾱτα – „most pedig ama harcosról szeretnék beszélni neked, Karytaina uráról [...] az egész királyságban igen híres lovag volt”.⁴⁹ Fentiek csupán kiragadott példák, számos további is fel lehetne sorolni.

A bemutatott példák alapján valószínűtlen, hogy a *Moreai Krónika* és a *chanson de geste*-ek között tényleges, szövegszerű áthallásokat mutathatnánk ki, ugyanakkor világosan kirajzolódik, hogy a vitézi énekek megírásának és előadásának frank hagyománya hatással lehetett a *Krónikára* (krónikásra) is. Bevezetése feltűnően emlékeztet a *Chanson d’Antioche* kezdő soraira és kitűzött céljára, illetve témájában, fogalmazásmódjában és formuláiban is

⁴⁴ CLAASSENS (1998) 53–54.

⁴⁵ A *Baudouin de Sebourc* legteljesebb összefoglalóját lásd: LABANDE (1940) 23–50. Baudouin mint antihős: HERMAN (1973) 355–360.

⁴⁶ HERMAN (1973) 358.

⁴⁷ HERMAN (1973) 360.

⁴⁸ THEODOR (1948) 417–435; SUSSKIND (1961) 185.

⁴⁹ A *Baudouin de Sebourc* (*BdS*) szövegéhez használt szövegkiadás: L. Bocca (ed.): *Li romans de Bauduin de Sebourc, IIIe roy de Jhérusalem : poëme du XIVe siècle. Tome 1-2*. Valenciennes (1841). Az idézett részletek: *BdS* I. 82, 89; *H* 4055, 5740–5749.

közel áll a *chanson*okhoz. Egyáltalán nem meglepő, hogy ezek az énekek hathattak rá, hiszen befolyásuk már Geoffroy de Villehardouin történeti krónikáján is kimutatható.⁵⁰

Fontos tény, hogy a *Moreai Krónika* nyelvében ugyan görög, szellemiségében azonban frank, és egy frank-lakta, nyugati kultúrájú terület történetét meséli el.⁵¹ Ennélfogva, bár ösztönösen a bizánci görög irodalom részének tekintjük, nem szabad elfeledkezni róla, hogy legalább ugyanennyire az ófrancia irodalmi hagyomány terméke is. Tekintve, hogy a *chanson de geste*-ek zöme hasonló formulákban bővelkedik, talán érdemes megfontolnunk azt, hogy a *Moreai Krónika* is valamiféle helyi, kevert nyelvű *chanson de geste*-(ek)ből fejlődhetett középgörög vitézi énekké.⁵²

⁵⁰ NOBLE (2004) 136–140; BEER (1968) 6; DUFOURNET (1973). 252–253.

⁵¹ SCHMITT (1904) xlii, xlv.

⁵² A *chanson de geste*-ek hasonlóságáról lásd: PARIS (1848) 1 skk.

Összegzés

A *Moreai Krónika* keletkezésével kapcsolatos nyitott kérdések megválaszolásához az átfogó szerkezeti elemzés számos támpontot adhat. Nem érdemes egyetlen, általános választ keresni arra, milyen célból készülhetett a mű. A kikövetkeztethető többszöri átdolgozások, az olvasói-hallgatói igények és a *Krónikát* körülvevő világ megváltozása azt sugallja, hogy a különböző keletkezési időszakokban eltérő célokat kell megállapítanunk: az elbeszélte események megtörténte is élő közönség szórakoztatása, a példamutatás, illetve a nemesi családok – elsősorban a le Maure-család (őseinek) – dicsőítése.

A görög nyelvű *Krónika* ránk maradt szövege összesen huszonhat egységre osztható, amelyeknek zöme egy-egy főhős köré szerveződik. E hőseket két csoportba lehet osztani: az egyik csoport a gazdag és befolyásos családok sarjai (Villehardouin-nemzetség, Saint-Omer-nemzetség, la Roche-család és Bruyères-család), a másik csoportot pedig olyan lovagok alkotják, akik minden bizonnyal nem elsősorban a hatalmuk, hanem a tetteik jelentősége miatt kerültek a *Krónikába*, és talán már korábban is szólt róluk önálló hősköltemény (Sir Ancelin de Toucy, Sir Jean de Catavas). A két csoport érdekes metszete lehet a két Geoffroy de Bruyères.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, amely szerint a franciához hasonlóan a görög nyelvű *Krónika* is 1304-ig örökölte meg a moreai eseményeket, érdemes átgondolni, valójában milyen terjedelmű részlet hiányzik a mű végéről. Bár a ránk maradt, nem eredeti kézirat végéről csupán néhány folium tűnhetett el, a francia szövegváltozat hosszából ítélve, arányosan számolva lehetséges, hogy ennél jóval terjedelmesebb részlet veszett el a görög nyelvű szövegből – akár 5500 sor.

Megállapíthatjuk azt is, hogy a *Moreai Krónikát* szorosabb kapcsolatba hozhatjuk az ófrancia *chanson de geste*-ek két tagjával: a XIV. században átdolgozott *Chanson d'Antioche* bevezetőjét, formuláit és az ezzel egyidőben keletkezett *Baudouin de Sebourc* fogalmazásmódját, témáját és történeteit egyértelműen párhuzamba állíthatjuk a *Krónikával*. A vitézi énekek előadásának nagymúltú frank hagyománya minden bizonnyal jelentős hatással volt a mű keletkezésére és részleteire. Elképzelhető, hogy a *Moreai Krónika* is a *chanson de geste*-ek mintájára keletkezett, és a ma olvasható egységes, középgörög nyelvű szöveg több különböző helyi, kevert nyelvű népi éneket is magába olvasztott.

A dolgozat lezárásának időpontja: 2022. 12. 20.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kéziratok

Chanson d'Antioche: *B.N. fr.12558*

Moreai Krónika: *H* (Codex Havniensis 57), *P* (Codex Parisinus Graecus 2898)

Forráskiadások

Bocca, L. (ed., 1841): *Li romans de Bauduin de Sebourc, IIIe roy de Jhérusalem : poëme du XIVe siècle. Tome 1-2.* Valenciennes.

Canciani, P. (ed., 1785): *Liber Consuetudinum imperii Romaniae, in Venetorum et Francorum ditionem redacti, concinnatus in usum Principatus Achajae a Serenissima Republica Veneta.* In: *Barbarorum leges antiquae III.* Venezia. 495–534.

Grant, M. (1960): *Fabulae from The Myths of Hyginus.* Lawrence.

Hérodotos: *Herodoti Historiae Libri I-IV*, (ed.) N. G. Wilson (2015) Oxford.

Hopf, C. H. F. J. (1873): *Chroniques gréco-romanes: Inédites ou peu connues, publiées avec notes et tables généalogiques,* Berlin.

Iliás: *Homeri Opera II*, (eds.) Monro, D. B. – Allen, T. W. (1963) Oxford.

Morel-Fatio, A. (1885): *Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia Maestro de Hospital de S. Johan de Jerusalem.* Genova.

Odyseia: *Homeri Opera IV*, (eds.) D. B. Monro – T. W. Allen (1963) Oxford.

Paris, P. (ed., 1848): *La chanson d'Antioche.* Paris.

Schmitt, J. (1904): *The Chronicle of Morea – A History in Political Verse, Relating the Establishment of Feudalism in Greece by the Franks in the Thirteenth Century.* London.

Ovidius: *P. Ovidi Nasonis Metamorphoses*, (ed.) R. J. Tarrant (2004) Oxford.

Szakirodalom

Aarne, A. (1928): *Verzeichnis der Märchentypen.* Helsinki.

Angold, M. (2008): After the Fourth Crusade: The Greek Rump States and the Recovery of Byzantium. In: *The Cambridge History of the Byzantine Empire.* Ed. Shephard, Jonathan. New York. 731–758.

Arsdall, A. V. – Moody, H. (2015): *The Old French Chronicle of Morea.* New York.

Beer, J. M. A. (1968): *Villehardouin, Epic Historian. Études de philologie et d'histoire.* Genova.

Bon, A. (1969): *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe.* Paris.

Buchon, J. A. (1875): *Recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies.* Paris.

Claassens, G. H. M. (1998): „Baudoin de Sebourc: W. P. Gerritsen – A. G. van Melle (eds.), T. Guest (trans.): *A Dictionary of Medieval Heroes: Characters in Medieval Narrative Traditions and Their Afterlife in Literature, Theatre and the Visual Arts.* Woodbridge, New York.

Curtius, E. R. (1948): *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Bern.

- Donvito, P. (2015): Athens vs. Sparta: The War of the Euboeote Succession. *Medieval Warfare* 5, No. 4. 44–49.
- Dufournet, J. (1973): *Les Écrivains de la IV^e croisade: Villehardouin et Clari*. Paris.
- Duggan, J. J. (1973): *The Song of Roland: Formulaic Style and Poetic Craft*. Berkeley.
- Herman, G. (1973): A Fourteenth-century Anti-Hero: Baudouin de Sebourc. In: *Romance Notes* 15.2. 355–360.
- Jacoby, D. (1968): Quelques considérations sur les versions de la Chronique de Morée. *Journal des savants*. 133–189.
- Jacoby, D. (2008): After the Fourth Crusade: The Latin Empire of Constantinople and the Frankish States. In: *The Cambridge History of the Byzantine Empire*. Ed. Shephard, Jonathan. New York. 759–778.
- Jeffreys, M. J. (1971): The Chronicle of the Morea – A Greek Oral Poem. In: *Actes du XIV^e Congrès International des Études Byzantines II (Bucarest, 6-12 Septembre 1971)*. Eds. M. Berza, E. Stănescu. București.
- Jeffreys, M. J. (1973): Formulas in the Chronicle of the Morea. *Dumbarton Oaks Papers* 27.
- Labande, E. (1940): *Étude sur Baudouin de Sebourc*. Paris.
- Longnon, J. (1969): The Frankish States in Greece, 1204–1311. In: *A History of the Crusades, Volume II: The Later Crusades, 1189–1311*. Eds. K. M. Setton – R. L. Wolff – H. W. Hazard. Madison, Milwaukee, London. 234–275.
- Lord, A. B. (1960, 2001): *The Singer of Tales*. Cambridge, Mass.
- Lurier, H. E. (transl., 1964): *Crusaders as Conquerors – The Chronicle of Morea*. New York, London.
- Noble, P. (2004): Epic Heroes in Thirteenth-Century French Chroniclers. In: *The Medieval Chronicle 3: Proceedings of the 3rd International Conference on the Medieval Chronicle, Doorn/Utrecht 12-17 July 2002*. 135–148.
- Ostrogorsky, G. (1952): *Geschichte des byzantinischen Staates*. München. – *A Bizánci Állam története*. Budapest (2003).
- Perra, Ph. (2011): Οικογένεια Σεντ Ομέρ. *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*. Βοιωτία.
- Schartau, B. (1994): *Codices Graeci Haunienses, Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenbestandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*. København, New York.
- Setton, K. M. (1976): *The Papacy and the Levant (1204–1571), Volume I: The Thirteenth and Fourteenth Centuries*. Philadelphia.
- Shawcross, T. (2009): *The Chronicle of Morea – Historiography in Crusader Greece*. Oxford.
- Susskind, N. (1961): Humor in the Chansons de Geste. In: *Symposium* (Fall). 185–197.
- Szerb, A. (1941): *A világirodalom története*. Budapest.
- Sz. Jónás, I. (2005): A XII. századi reneszánsz. In: *Európa ezer éve: A középkor*. Szerk. Klaniczay Gábor. Budapest.
- Theodor, H. (1913): *Die komischen Elemente der altfranzösischen Chansons de Geste*. Halle.
- Thompson, S. (1932–1936): *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folk-Tales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*. Helsinki, Bloomington.
- Török, Á. (2021): Hősköltemény a Moreai Krónikában. *Ant.Tan.* 55. 31–56.
- Török, Á. (2022): Magyarok a Moreai Krónikában. *Ant.Tan.* 56. 57–93.